

Brennevinsbrenning for lenge siden.

På historielagets arkiv på biblioteket på Ask ligger flere gamle lensmannsprotokoller. En av dem omhandler lensmannens oppsyn med brennevinsbrenningen og innkreving av avgifter på dette på 1800-tallet. Protokollen går fra 1827 til 1876 og er ikke i særlig god stand. Men nå er den tatt var på, slik at det ikke skal bli ytterligere forfall. Flere ulike lensmenn har skrevet i protokollen, og ikke alle har en like lesbar håndskrift.

Olaf Bakken var i årevis et ivrig medlem i historielaget. Han var utnevnt til æresmedlem, men døde i 2023. Han har etterlatt seg en hel del materiale. Olaf var god til å lese gammel og gotisk skrift. Blant det vi finner etter Olaf er avskrifter han har gjort av gamle protokoller, brev o.l. En av avskriftene hans er nettopp den nevnte lensmannsprotokollen, og han har dermed lagd klar tekst ut av håndskriften også for de lensmennene det kan være vanskelig å lese. Han utførte denne jobben i 1998, og i samme hefte har han også satt inn en 13 sider lang oversikt over hovedpunktene i alkohollovgivningen i Norge fra Gulatingsloven rundt år 900 og fram til 1997. Hvor han har hentet alt dette fra framgår ikke, men kan uansett være til nytte hvis en skal behandle temaet. Variasjonen når det gjelder hva myndighetene opp gjennom åra har lagt vekt på når det gjelder alkohol, er mildt sagt enorm!

Basert på avskriften av lensmannsprotokollen og sin «forskning» på lovverket skreiv Olaf en artikkel som sto i Menighetsbladet nr. 1 i 2005. Tittelen her var «Et lite omtalt eksperiment». Olaf skreiv nemlig i mange år små artikler som han fikk publisert i Menighetsbladet under overskrifta «Tilbakeblikk på...» Kanskje kan noe av det Olaf produserte være egnet til ny «utgivelse», og kanskje går det an putte på litt ekstra? Her er et forsøk på dette:

Olafs artikkel om «Et lite omtalt eksperiment» starter med en gjennomgang av lovgivingen vedr. produksjon og salg av brennevin på begge sider av år 1800. Her er noen sitater:

«Da Norge skulle bli selvstendig i 1814, i merkantilismens siste dager, skulle de kongelige privilegier erstattes av et fritt næringsliv. Men her i landet var det ingen industri, så en sidegren av liberalismen var mest aktuelt. Fysiokratene mente at nasjonens rikdom var det man utvant av naturen. Følgelig måtte det norske jordbruket nå stimuleres fremfor alt. Brennevin ble produsert på brennerier med enerett for sitt område, og de fantes bare i kjøpsteder.

Spørsmålet om å frigi brenningen, som hadde vært forbudt for bøndene siden 1754, ble tatt opp i Stortinget straks. Komiteen som forberedte saken, mente at det ikke ville være tvil om at det ville føre til iøyenfallende økonomiske fordeler.....

Loven av 1816 ga alle bønder rett til å brenne av egendyrket korn. Ellers var det få innskrenkninger, og disse gikk særlig på salg og utskjenking. Helt gratis var det nå ikke. Alle gardbrukere måtte betale en årlig avgift, selv om de ikke brente.

Men det tok ikke så lang tid før en del uventede problemer dukket opp, og det viste seg å være vanskelig å beholde idealene.....

På landet bruktes utrolig primitive destillasjonsapparater, såkalte kjeler. Resultatet ble en drikk med forferdelig lukt og smak av fuseloljer. Til medisinsk bruk var det i orden, for ondt skulle ondt fordrive. Men de mest kresne døyvet smaken med forskjellige urter så godt det lot seg gjøre.....

Endelig, i 1827, klarte Stortinget å samle seg om en ny alkohollov som i hvert fall gjorde brenning litt mindre lønnsomt for mange. Det ble satt en årlig minsteavgift på 2 Spd. for hver kjele på inntil 60 potter (nær 60 liter), noe mer for større. Nå måtte alle registrere seg. Det kom også noen nye strenge bestemmelser om omsetning.»

Det er her vi er kommet til det tidspunktet brennevinsbrenning havner i lensmannsprotokollene. Fram til 1827 fulgte nemlig statens avgift på brenning matrikkelen, altså avgift ut fra eiendomsstørrelse. Nå

skulle derimot avgiften beregnes ut fra størrelsen på kjelene som ble brukt til destillasjonen. (Det var vel også mer rettferdig, spør du meg!) Kjeler opp til 60 pottes (1 pott = 0,965 liter) hadde en fast avgift, mens større kjeler enn dette måtte betale ytterligere. Og hvem skulle sjekke om folk fulgte loven og måle opp størrelsen på kjelene? Lensmannen sjølsagt. -Og kunne han gjøre dette aleine? Nei, han måtte ha med seg to andre pålitelige menn til å bevitne det han kalte «forretningen».

Derfor sendte lensmann Fjeldstad 6. november 1827 rundt budstikke, og han sørget for å få lest fra kirkebakken i begge sognekirkene hhv. 21. okt. og 4. nov. at alle som neste år (1828) ønsket å brenne brennevin, måtte møte i Ole Haagensens hus på Fjeldstad den 16. nov. for å registrere seg. Retten til å brenne gjaldt kun de som eide eller forpaktet matrikulerte bruk, så husmenn og tjenestefolk kunne ikke brenne. 62 personer møtte. Navn, bosted og matrikelnummer er sirlig innført i protokollen.

Brennvinskjele fra 1800-tallet

Men lensmannens jobb stoppet ikke der. De 62 som ønsket å brenne ble innkalt på nytt den 28. mars 1828; nå til en oppmålings- og stemplingsforretning hos lensmannen. (Innkallingen denne gangen hadde kun skjedd med budstikke, siden det var vakanse i prestestillingen. Sogneprest Rasmus Heibroch var død, og ny prest hadde ikke kommet. Det ble derfor ingen kunngjøring på kirkebyggene.) Med seg til oppmålingsforretningen hos lensmannen skulle alle ha sine brennevinskjeler.

Lensmannen har igjen ført inn i protokollen navn og adresse på de som skulle brenne. I tillegg har han registrert hvem som hadde kjeler som rommet mindre enn 60 pottes og følgelig skulle betale minsteavgiften. De som hadde større enn 60-pottes kjele fikk disse målt opp og volumet angitt. Dessuten ble det notert at kjelen var stemplet og om avgiften var betalt. Det var 11 personer som hadde større enn 60-pottes kjele, og den største tilhørte lensmannen sjøl med et volum på 100 pottes. En avskrift av forretningen ble deretter oversendt til fogderiet.

Det er greit å presisere her igjen med henvisning til skriftet «Alkohol i norsk historie» av Ragnar Hauge, 1996, at da merkantilismen var på sitt høydepunkt ble det i lovs form i 1757 innført et forbud mot all brennevinsbrenning i Norge. I tillegg var all omsetning av brennevin utafør byene forbudt med unntak av de som hadde bevilling til å drive skjenkesteder, særlig da skystasjoner og gjestgivere. På landsbygda var det også forbudt å ta med seg, servere eller drikke annet en øl «i noe vertskap eller gilde, som bryllup, barsel, begravelse eller annen forsamling». I 1816 ble altså dette forbudet snudd helt på hodet: Bøndene fikk tilbake retten til å brenne av egen avling. Nå var også poteten kommet inn i norsk landbruk. Poteter kunne med fordel også brukes til brennevinsbrenning og bidro i seg sjøl til mer brenning. Ikke rart brenningen tiltok til svære dimensjoner, og heller ikke rart at det i Gjerdrum i

1828 fantes minst 62 brennvinskjeler! -Og heller ikke rart at en ganske fort så ulempene med liberaliseringen og måtte begynne å stramme til igjen!

Lovverket ble gradvis innskjerpet, og avgiftene på brenningen ble forhøyet; særlig for de som bare brant små kvanta. I Folkehelseinstituttets Publikasjon «Alkohol i Norge» står det at det framover 1800-tallet gradvis skjedde en forbedring av produksjonsmetodene som gjorde brennevinet både billigere og bedre. Derfor holdt brennevinsforbruket seg oppe sjøl om hjemmebrenningen ble redusert som følge av innstramningene i lovverket fra 1828 og framover. En ny lov i 1837 skilte produksjon av brennevin fra lovverket om salg og skjenking. Samme år kom formannskapsloven, og formannskapet fikk myndighet til å gi eller avslå skjenkebevilling til gjestgiverne. Det skulle ikke lenger være noen automatikk i at gjestgivere også skulle få skjenkebevilling eller rett til salg.

Her kan det passe å sitere et brev lensmann Torger Fjeldstad sendte til fogden 29. des. 1826: «*Under 31de May 1824 blev mig til Fogderiet bemeldt at Huus Enken Marie Jensdatter Henie Eje havde utøvet Brennevinssalg, og at hun efter Fogderiets ordre af mig blev tilspurt om hun i Mindelighet vilde rette for sig, eller underkaste sig Actions Anlæg, gav hun det svar, at hun ej kunde benækte Salget, og at hun vilde underkaste sig Bøter de 25 Spd Betaling, såsnart hun blev Ejer af saamange Penger. Men saavidt mig bekjendt har hun til Datto ej betalt noget eller derfor lit nogen Straf eller videre Tiltale. At denne Enke er en yderst fattig Inderste med mange smaa Børn er sandhet, og saaledes intet Ejende, uden en Liten 4 Laftet Stue som mig bevist. Kan paa Forlangende af mig Attesteres. Fjeldstad den 29de desember 1826. T. Fjeldstad.*» Marie var husmannsenke og ikke jordeier. Hun hadde derfor verken lov til å brenne eller selge brennevin. Men her skinner det likevel tydelig igjennom at lensmannen ikke ønsket å forfølge saken. Marie var svært fattig og boteleggingen ville bare skape ytterligere problemer for familien.

Vi kan nå gå tilbake til rutinen lensmannen innførte i 1828. Den ble gjentatt årlig fram til 1876. Gjennom notatene/statistikken i lensmannsprotokollen kan en tydelig se effekten av det myndighetene gjorde med lovene. I 1830 var antall kjeler redusert til 52 og i 1835 til 36. I 1839 var antall kjeler kommet ned i bare 17. Tallet på kjeler med plass til over 60 potter holdt seg stabilt, mens det var de mindre det ble færre av. Av kjelene under 60 potter var det i 1839 kun 3. Myndighetenes avgifter virket altså tilsynelatende etter planen.

Ørlite detaljer fra 1839 kan vi ta med. Blant de 17 registrerte kjelene tilhørte den desidert største proprietær Johan Pless på Olstad og Svensrud. Kjelen hans ble målt til å romme hele 285 potter. Så var det tre som hadde kjeler som målte ca. 100 potter. Den ene var Ole Grinder som nå regjerte på Negarn Fjælstad etter sin avdøde svigersønn lensmann Torger Fjeldstad. De to andre var fra hver sine bruk på Hønsi: Ole Hansen i Vestigarn og Ole Larsen i Nystuen. På denne tida lå det ene av Gjerdrums to gjestgiverier på Hønsi, men dette gjestgiveriet var i Amundstun og ble drevet av Hans Hansen. Hans Hansen var ikke blant dem som søkte om brenning i 1839, og må derfor ha omsatt brennevin han hadde kjøpt. Kan naboene ha vært mer el. mindre offisielle leverandører? I samme åndedrag hører det også hjemme å nevne at det var i lokalene til den samme gjestgiveren at formannskapet og representantskapet hadde sine møter de første årene etter at formannskapsloven kom i 1837. (Se bygdeboka bind III s.469-475).

Vi kan ta med et par sitater fra protokollen i 1839 da Nikolay Kolderup var lensmann:

«Aar 1839 den 22de Nnovember, blev efter foregaaende mundtlig Anmeldelse af Enken Karen Olsdr. Sandum ved hendes Søn og Laugverge Hans Larsen Sandum at hende tilhørende Brændeviinskjedel

opmaalt og stemplet, og befantes til øverste Rand at indeholde 67 – sexti og syv – Potter. Opmaalingen vedtog Hans Larsen for riktig, hvorefter Kjedelen blev ham overleveret, da hans Moder ønsket at bruge den til Brændeviinsbrenden. Forretningen, der afholdtes ved mig i undertegnede 2de Vidners overvær, blev hermed sluttet.

N.E. Kolderup Vilhelm Thoresen Vang Anne Jacobsdr. Krogvold»

«Aar 1839 den 24de November, blev Enken Karen Olsdr. Sandums Brændeviinskjedel igjen forsejlet.

N.E. Kolderup Vilhelm Thoresen Vang Anne Jacobsdr. Krogvold»

1841. 12. 17. Fortegnelse

over opmaalte og stemplede Brændeviinskjedler i Gjerdrums Lensmandsdistrikt for Aaret fra 1ste October 1841 til 30te September 1842.

Nr.	Gardnavn og ejers Navn	Potter		Tidspunkt	Anmærkning
		over 60	under 60		
25	Kjelderen Christoffers Christoffersen		75	21 ^{de} December 1837	
26	Dette - Ole Knudsen		104	18 ^{de} Decbr	
26	Dette - Ole Knudsen		118	4 ^{de} December 1838	
26	Dette - Christoffersen		76	2 ^{de} October 1838	
27	Kjelderen Christoffers Christoffersen		70	17 ^{de} December 1837	
28	Kjelderen, Jacob Olsen		70	10 ^{de} October 1828	
28	Dette - Knud Christoffersen		80	10 ^{de} Decbr	
28	Kjelderen, Knud Christoffersen		87	16 ^{de} December 1837	
29	Kjelderen, Ole Knudsen		77	29 ^{de} Decbr 1828	
30	Kjelderen, Pless	285		18 ^{de} December 1837	
31	Kjelderen, Ingier	60		10 ^{de} October 1828	
32	Kjelderen, Ole Knudsen		68	29 ^{de} Decbr 1828	
33	Kjelderen, Ole Knudsen		80	27 ^{de} October 1837	
34	Kjelderen, Knud Christoffersen		98	22 ^{de} Decbr 1839	
35	Kjelderen, Knud Christoffersen		67	28 ^{de} Decbr 1839	

At disse opmaalte og stemplede Brændeviinskjedler er af Gjerdrums Lensmandsdistrikt for Aaret fra 1ste October 1841 til 30te September 1842.

Wang den 30de September 1841.

Lensmann Kolderup skrev pent. Det passer derfor å bruke en av forretningene han sto for som eksempel. Overskriften er: «Fortegnelse over opmaalte og stemplede Brændeviinskjedler i Gjerdrums Lensmandsdistrikt for Aaret fra 1ste October 1841 til 30te September 1842.» I tabellen ser vi matrikelnumrene, gardsnavn og eiernavn, kjeler over og under 60 potter og tidspunktet de er oppmålt og stemplet. Dette året var det bare sogneprest Ingier på prestegården som registrerte en kjele under 60 potter. Som vi ser tilhører den største på 285 potter fortsatt proprietær Pless på Svendsrud. Fortegnelsen er signert: «Vang den 30te September 1841. N.E.Kolderup» (Kopi fra den originale protokollen.)

Den som holdt ut lengst med brenningen skulle vise seg å bli proprietær Pless. Men også han reduserte omfanget etter hvert. I 1843 fikk han oppmålt og stemplet en kjele med plass til 75 potter. Året etter kan vi lese:

«Aar 1844 den 30de September blev, efter skeet Bekjentgjørelse en Forretning afholdt paa Lensmandsgaarden Vang i Gjerdrum Præstegjeld, for overensstemmende med §6 i Lov af 4de August 1827 at modtage Anmeldelse om hvilke der ønsker at brænde Brændeviin i det kommende Aar, samt hvilke der ønske at utmelde sig. Forretningen administreredes af Lensmand Kolderup og de tilkalt Vidner: Vilhelm Thoresen og Lars Thoresen Vang.

Efter Paaraab mødte Proprietair Pless og erklærede, at han ønsker at blive udmeldt med sin Brændeviinskjedel der staar for 75 Potter, fra Dato, hvilket skede, og da ingen indfandt sig, som havde videre med Forretningen at anføre, blev samme sluttet.

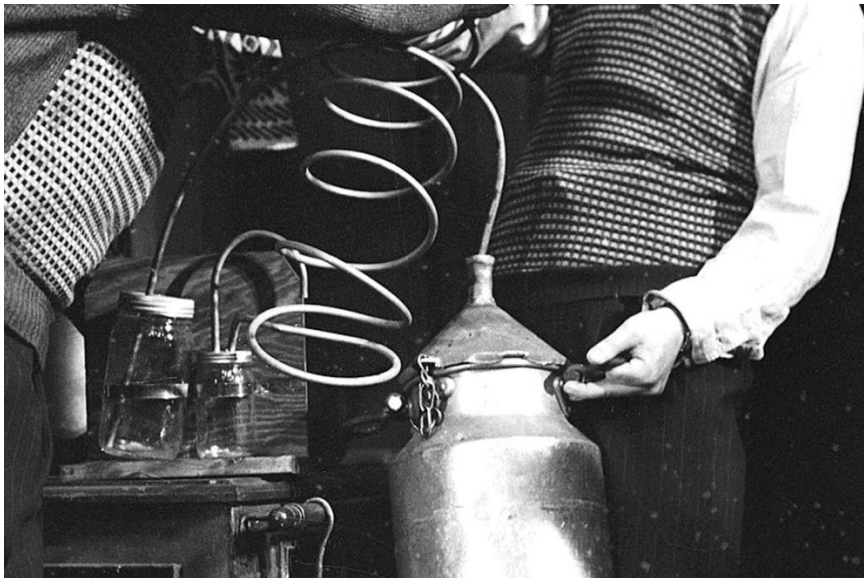
N.E. Kolderup Vilhelm Vang Lars Vang»

Med dette var det slutt på brenningen i Gjerdrum - i alle fall den brenningen noen fortalte lensmannen om. Fra 1845 og fram til år 1876 er lensmannens rapporter ganske ensformige og slik som denne fra 1858:

«Til Øvre Romerike Fogederie

At der i Gjerdrum Præstegjeld i Aaret 1858 ikke har henstaaet noget Brendeviinsredskap under Forsegling, eller saavidt mig bekjent noget Saadant der gives, og at der i benevnte Aar ikke har været afholdt nogen Forretning til Maaling, Stempling, Aabning eller Forsegling af Brøenneviinsapparater, attesteres.»

Lensmannens protokoll inneholder naturligvis ingen statistikk for den ulovlige brennevinsbrenningen. -For at det ikke forekom en betydelig ulovlig brenning, nekter jeg sjølsagt å tru!

En 1900-tallsvariant av et brennevinsapparat

Nyere tid

Lovene om produksjon og salg av brennevin skulle komme til å fortsette å forandre seg også i tida som kom. Alkoholforbruket gikk opp på 1800-tallet. Rundt 1840 drakk ifølge Vinmonopolets hjemmesider hver nordmann i snitt 13 liter rein alkohol i form av sprit. Inn i det nye århundret, 1900-tallet, økte forargelsen over drukkenskap og brennevins svøpe. Det oppsto en sterk avholdsbevegelse. Gjerdrum avholdsforening ble stiftet i 1906. I 1914 hadde den om lag 100 medlemmer. Laget skulle sjølsagt fremme avholdenhet, men virksomheten dreide seg ellers i stor grad om å arrangere møter med almindannende og historiske foredrag, og å gi gaver og pengebidrag til nyttige formål i bygda. (Les i Ivar Sæthers bok: «Gjerdrum», fra 1914.)

I 1921 kom «Forbudsloven» da innførsel og salg av brennevin ble forbudt. Loven kom etter at det i 1919 var holdt folkeavstemming med et klart flertall for forbud. Det var noen unntak fra forbudet; særlig at brennevin fortsatt kunne nyttes til medisinske formål. Det var nå det ble viktig for den som

bare måtte ha tak i sprit, å kjenne en doktor eller dyrlege, slik at en kunne få foreskrevet medisin til seg sjøl eller hesten.

Men igjen slo det kontra. I 1927 ble forbudsloven opphevet etter ny folkeavstemming, og det ble igjen tillatt å omsette brennevin. Dette skjedde som følge av bl.a. protester fra handelspartnere som Frankrike og Spania, og fordi det oppsto store problemer med smuglersprit, hjemmebrenning o.l. Men nå fikk myndighetene et nytt verktøy for å kontrollere folks «brennevinsug». Omsetningen og avgiftsbeleggingen av brennevinet skulle nå skje gjennom Statens Vinmonopol. Verktøyet har vist seg å være holdbart, men debatten monopolordningen går fortsatt mellom de som vil stramme til og de som vil liberalisere.

For ordens skyld: I 2012 ble det gjort vedtak om at også lille Gjerdrum skulle få eget vinmonopol-utsalg. Derfor kan nå vi i Gjerdrum nøye oss med å reise til Ask hvis vi ønsker å kjøpe og hygge oss med ei flaske akevitt eller cognac.

Det er neppe mange som driver med hjemmebrenning nå for tida. Det sies at kunsten å brenne brennevin er utdøende. -Men hvem veit? Kanskje fins det fortsatt folk som fusker i faget og prøver å unngå lensmannens våkende blikk?

Østre Åmot
September 2024
Tor Laache